

Als alle vertrouwen wegvalt

Over de waardering van het burgerschap

Sybe Schaap

DAMON

Inhoud

Voorwoord	7
<i>Martin Sommer</i>	
Proloog	9
1. Inleiding	13
Mens en burger	14
Bedreigde rechtsorde	18
2. Het morele wezen	26
Goed en kwaad	27
De menselijke natuur	34
3. Herkomst burgerschap	39
Burgerwaarden	39
Burgerschap als voorrecht	43
Burgerrechtelijke gelijkheid	49
Historiciteit	53
Duurzame waarden	58
4. Volwaardig burgerschap	69
Burgerlijke emancipatie	69
Gelijkheid van ongelijken	74
Tolerantie	78
5. Rechtsorde in beweging	87
Ondergewaardeerde autonomie	87
Wet en wetgever	93
Soevereiniteitsfictie	98
6. Het verleidelijk mensenrecht	107
De menselijke natuur	107
De democratiseringsrevolte	119
Gelijkheidsobsessie	124

7. Marx' natuurrecht	136
Een bezeten wil	137
Gesocialiseerd mensenrecht	148
Vrede en bevrediging	153
8. Hitlers raciaal mensenrecht	160
Burgerrecht als ontarding	162
Volksgemeenschap	165
Een eeuwige wederkeer	173
Een immorele normaliteit	180
9. De postmodernistische ontbinding	191
Verbindende waarden	192
Soevereine mondigheid	195
10. Trumpisme	201
Voorbij waarheid en leugen	202
Bijgeloofsijver	210
Nihilisme als drijfveer	218
11. Mars door de instituties	226
Ontwrichting als doel	227
Identiteitsbedwelming	231
12. De gedisciplineerde burger	242
Mild despotisme	244
Dag- en nachtwakerstaat	248
13. Weerbare rechtsgemeenschap	254
Schending van de wet	255
Oorlogsverklaring	258
Het betere motief	264
14. Slotbeschouwing	274
Literatuur	281
Over de auteur	283

Voorwoord

Sybe Schaap is een bijzondere man. Ik bewonder zijn breedheid en energie. In de Oudheid had je het burgerschapsideaal. Ik ben even kwijt wie het was, misschien Cato de Oudere. In elk geval was de ideale burger in het Oude Rome in de ochtend boer, in de middag visser, en 's avonds filosoof. Sybe benadert dat ideaal. Hij werkte een half leven in de waterschappen, boerde in de Noordoostpolder, adviseert politici in Oekraïne, was Eerste Kamerlid voor de VVD, doceert filosofie en vindt ook nog tijd voor het schrijven van boeken. Een ware homo universalis. Hij belichaamt de bredere blik waaraan wij zo'n behoefte hebben, in een tijd van ik-gerichtheid, ziellose specialisatie en tunnelvisie.

Met een knipoog zou je kunnen zeggen dat zijn nieuwe boek over hemzelf gaat. Sybe heeft zich namelijk over het burgerschap gebogen, in de traditie van Montesquieu en Thorbecke. Dat is hoognodig, aangezien het erop lijkt dat het besef van burgerschap bezig is in de vergetelheid te raken. Burgerrechten maken in snel tempo plaats voor mensenrechten. Het is de verdienste van Sybe Schaap dat hij die verschuiving onder de aandacht brengt; het is bovendien dapper om kritisch te schrijven over mensenrechten. Mensenrechten hebben langzamerhand een bijna religieuze statuus gekregen, en critici moeten dientengevolge ernstig rekening houden met een schervengericht, om in de antieke terminologie te blijven.

Om misverstanden te voorkomen: Sybe Schaap wil vooral waarschuwen voor het populisme. Het populisme doet afbreuk aan het wezen van burgerschap. Dat wezen is dat de mens om burger te worden zich als het ware verheft boven zichzelf. In de privésfeer verschillen mensen van elkaar. Ze geloven in verschillende richtingen, ze hebben andere gevoelens en opvattingen, ook biologisch en etnisch zijn ze anders. In de publieke sfeer, de gezamenlijkheid waarin het bestuur en het recht zich afspelen, vallen die verschillen weg en zijn ze burgers. Vandaar de uitspraak van Montesquieu dat 'wetten regeren, niet mensen'. Burgerschap moet geleerd worden, 'verheffing' hoort om die reden bij burgerschap, bijvoorbeeld in de vorm van de HBS, Hogere Burger School van Thorbecke.

Sybe Schaap beschrijft hoe het burgerrecht bezig is plaats te maken voor het mensenrecht, en hoe riskant dat is. Bij burgerrecht hoort wederkerigheid

- wie deel uitmaakt van de kring van burgers, heeft ook verplichtingen. Mensenrechten kennen die verplichting niet, het mens-zijn brengt vanzelf rechten en vrijheden met zich mee. De mens doet zich gelden, aldus Schaap, en hij wijst naar populistische leiders als Trump, Poetin en Orban, voor wie de verheffing van de mens tot burger niet langer het ideaal is. Zij zeggen dat ze antwoord kunnen geven aan de stem van het volk, en dat zij de ware behoeften kunnen peilen, anders dan de burgerlijke elite die is losgezongen van de bevolking. Ze zijn postmodern, omdat waarheid en moraliteit niet langer maatgevend zijn. Er zijn alleen nog gevoelens en machtsverhoudingen.

Het is een beklemmend beeld en ook verrassend, omdat mensenrechten meestal met idealisme en vooruitgang in verband worden gebracht. De Europese Unie beschouwt zichzelf als een waardengemeenschap, en met die Europese waarden worden de individuele mensenrechten bedoeld. Het blijft bij Sybe Schaap onuitgesproken, maar doordat hij kritiek levert op het neoliberalisme, het vrije verkeer van kapitaal, goederen en mensen, dat ten koste gaat van de burgerrechten (p.9), kritiseert hij in feite ook de Europese Unie. Een burgerrecht, de kring van wederkerigheid, kan alleen maar bestaan binnen heldere begrenzing. Juist het feit dat de Europese Unie niet in staat is haar grenzen af te bakenen - iedereen die voldoet aan de voorwaarden mag lid worden - betekent dat de EU zelf op gespannen voet verkeert met het burgerrecht. Ik zou heel benieuwd zijn naar een volgend boek van Sybe over dat onderwerp.

Martin Sommer

Proloog

Glijdt de rechtsstaat af naar autocratische machtsverhoudingen? Tekent dit zich ook af in Nederland? Ik doel hierbij niet op een dictatuur, maar op autocratische staatmacht met een nog altijd menselijk gezicht. Een autocratische structuur die niet wordt ingesteld na machtsovername, maar die het resultaat is van een sluipend proces. Een ontwikkeling die zich voltrekt zonder veel verzet vanuit de Nederlandse samenleving of de politiek. Een proces dat zich met *welwillendheid* en met behulp van de democratische ruimte voltrekt. Een autocratie doet zich vriendelijker voor dan een dictatuur. Deze keert zich tegen de bevolking, breekt weerstand met harde hand. Volkse autocratieën, zoals al gevestigd in Rusland en in ontwikkeling in Polen en Hongarije, komen met instemming van delen van de bevolking tot stand, kunnen lang volhouden voor het volk op te komen, alvorens zich ook tegen het volk te keren. Vandaar de bewillinging door grote delen van de bevolking. Volk en machthebbers vinden elkaar, ook nog als burgerlijke rechten en vrijheden worden geschonden en velen door de nieuwe machthebbers worden geschaad. Verkeert Nederland in een aanloopfase? Dat zou ertoe leiden dat een van de grondslagen van de rechtsstaat, het burgerrecht, er minder toe doet. Dat kan erop wijzen dat het *burgerschap* zijn zin en aantrekkingskracht verliest. Is onze rechtsstaat nog een gezagsvolle orde? Of verandert deze sluipenderwijs in een machtsorde? Dit afglijden heeft zich elders al voorgedaan, maar gaat Nederland hierin mee?

Om hierop antwoord te krijgen moet op ontwikkelingen worden ingegaan die in het teken staan van de afbraak van de democratische rechtsorde. Een daarvan is een verschuiving die zich voordoet in de rechtsidee: die van burgerrecht naar mensenrecht. Het *burgerrecht*, zoals verwoord in onze Grondrechten, ligt ten grondslag aan de rechtsstaat en veronderstelt een evenwichtige verhouding tussen burger en staat. In het *mensenrecht* eist de 'burger' zijn recht op en is het aan de staat hieraan te voldoen. Manoeuvreert dit de staat in een machtspositie die kan doorlopen naar autoritaire vormen? Autocratische macht verleidt tot machtsmisbruik, met daarbij behorende uitwassen. Ondergaat ons land dit soort ontwikkelingen, met half gesloten ogen, lijdzaam, maar ook instemmend? Raakt zo ook het burgerschap zijn wervende kracht kwijt?

Het is verleidelijk op deze vraag te reageren door naar het *populisme* te wijzen. Onmiskensbaar profileren populistten zich als sirenen van de autocratie, of de betoverende klanken nu van links of van rechts komen. Populisten bewonderen de nieuwe autocratieën al evenzeer als ze de rechtsstaat verguizen. Maar zo gemakkelijk kan de kwestie niet worden afgedaan. Ik zie het populisme als een symptoom van dieper werkende processen. Het gaat erom deze in beeld te brengen. Daartoe is enig historisch perspectief behulpzaam. De rechtsstaat heeft immers al eerder onder vuur gelegen. Ook toen ging het om rechten van de *mens*, of van het volk. Ook toen gingen onnoemlijk velen mee in ontwikkelingen waarvan ze zelf slachtoffer werden. Geeft dit te denken?

Over deze vragen gaat dit boek. Over de uitholling van de rechtsstaat en het burgerschap. Over het verleidelijke hiervan, waardoor er op vermeend goede gronden aan wordt meegewerkt. Wat verloren dreigt te gaan is – in woorden van Thorbecke – de *rechtsgemeenschap* als vereniging van burgers met wederkerige rechten, vrijheden en verplichtingen. Een gemeenschap die gedragen wordt door een actief burgerschap en gemeenschapszin. Erosie van het burgerschap heeft van doen met de kanteling die de rechtsidee heeft ondergaan, die van burgerrecht in mensenrecht. Deze omslag kan worden verduidelijkt door te rade te gaan bij de klassiek burgerlijke traditie. Ik doel dan op de oude Grieken, maar ook op namen uit de moderne tijd, zoals Burke, Montesquieu en Thorbecke. Het burgerschap werd gedragen door waarden die emancipatoire krachten hebben losgemaakt. Bij de vraag naar de waardering van het burgerschap hoort als vanzelf een bezinning op deze activerende waarden. Het afglijden naar autocratische verhoudingen kan alleen worden tegengegaan als dit waardenfundament van kracht blijft.

Ik draag het boek in herinnering op aan mijn onlangs overleden vriend, de Tsjechische filosoof Ladislav Hejđánek, eertijds woordvoerder van Charta'77 en na de val van het communisme gerehabiliteerd als hoogleraar filosofie aan de Karel Universiteit van Praag. Veel van wat thema is geworden in mijn boeken heeft gestalte gekregen in de huiskamercolleges die ik in de jaren '80 onder meer bij hem thuis in Praag heb mogen houden. Het communisme heeft laten zien hoe uit naam van een mensenrecht het burgerrecht kon worden vernietigd. Toen al waarschuwende Hejđánek voor wat het Westen zou kunnen bedreigen: wat met geweld wordt vernietigd kan immers ook welwillend worden opgegeven. Hij waarschuwde voor het uithollen van onze burgerlijke instituties. Daarvan is intussen inderdaad sprake, maar er dreigt wat bij te komen. Het communisme bewees hoe een systeem kan worden opgetuigd

waarin je niemand meer vertrouwt. Ik heb onlangs een politica horen belijden niemand meer te vertrouwen, daargelaten enkele intimi. Nemen we zo ook nog *vrijwillig* afscheid van deze basiswaarde van de burgerlijke rechtsgemeenschap? Ik vraag me af of Hejdánek zelfs dit voor mogelijk had gehouden. Zijn waarschuwendende woorden hebben mij gemotiveerd tot het schrijven van dit boek.

I. Inleiding

In zijn boek *Founding Fathers* typeert Frans Verhagen de grondleggers van de Verenigde Staten. Hij noemt ze de ‘politieke leiders van hun tijd’ en tevens ‘leidende intellectuelen’ (pg:249v). Maar dan wel ‘intellectuelen met kennis van het dagelijks leven en politieke leiders die niet geobsedeerd werden door het stemgedrag van het volk’. Deze elite gaf leiding aan de opbouw van de Verenigde Staten als rechtsstaat. Dit bracht een ‘natie van mensen’, wat volgens Verhagen meer is dan een ‘natie van wetten’. Dit ‘meer’ laat onverlet dat een rechtsstaat het niet kan stellen zonder het gezag van de wet. Wat hij wil zeggen is dat de opbouw van de Amerikaanse rechtsstaat werd geleid door persoonlijkheden die je burgers met een aristocratische instelling kunt noemen. Ze bouwden, met goed gevoel voor de bestuurlijke praktijk, voort op een erfenis die politiek filosofen uit Europa aanreikten. Hun praktiserende geestverwanten ontwikkelden uit dit gedachtegoed een tot de verbeelding sprekende verworvenheid, de *burgerlijke* rechtsstaat. Dit type rechtsgemeenschap kon zich over grote delen van de wereld verspreiden.

Maar dan het *contrast*, ontwikkelingen die dit land de afgelopen jaren doormaakte. Ontwikkelingen met alweer een wereldwijde uitstraling. De democratische rechtsstaat heeft een proces van erosie ondergaan, een proces dat het door de *founding fathers* aangereikte erfgoed danig heeft aangetast. Dit onder een leiderschap dat in weinig herinnert aan de voorbeelden van weleer. Onder invloed van het neoliberalisme en populisme manifesteert zich, met Donald Trump als icoon, een nieuw type leiders: allesbehalve intellectuelen met een aristocratisch karakter, terdege leiders die geobsedeerd zijn door de stem van het volk. Er dienen zich leiders aan die in staat blijken de ruimte die de democratie biedt naar hun hand te zetten. Leiders met weinig respect voor de rechtsorde, voor haar waarden, wetten en instituties. Ze herinneren in weinig aan de *burgerlijke* elite met een aristocratische persoonlijkheid. Ze dragen uit dat de burgerlijke waarden er niet meer toe doen. Ze laten het onderscheid van waarheid en leugen verdampen. Morele integriteit doet er niet meer toe. Het mag duidelijk zijn dat dit de burgerlijke rechtsorde niet onberoerd laat.

Dit leidt tot nog iets opmerkelijks. Je kunt Verhagens typering van het Amerika van de *founding fathers* nog anderszins vergelijken met het heden. Ook het

Amerika van Trump is namelijk een ‘natie van mensen’, veel meer dan een ‘natie van wetten’. Waar het mij om gaat is dat ook hier de *mens* in beeld komt, zij het nu als een wezen dat zijn aristocratisch-burgerlijke waardigheid achter zich laat. Mét de klassieke *burger* boet ook het burgerschap aan betekenis in. Dit brengt de wending in beeld waaraan ik de nodige aandacht wil geven. De *mens* doet zich gelden, met geldingsdrang en een rechtsclaim. De grondslag van de democratische rechtsstaat, het burgerrecht, wordt verdrongen door een rechtsidee met een wervende kracht maar een gevaarlijke uitwerking: het *mensenrecht*. Je kunt dit nog anders typeren. Onder de vlag van het mensenrecht maakt de mens als *moreel* wezen ruimte voor kwalijke kanten van de menselijke *natuur*. Trump is hiervan een symptoom; hij is niet de enige in zijn soort.

Mens en burger

Er ontwikkelt zich dus een andersoortige ‘natie van mensen’. Waar de *founding fathers* van de rechtsstaat *in persoon* demonstreerden hoe ‘de mens’ zich kan verheffen tot een burger met een aristocratische persoonlijkheid, demonstreren populistische leiders als Trump, Poetin, Orban en anderen alweer *in persoon* hoe deze zelfverheffing teloor gaat. Zij demonstreren dat zelfverheffing van de mens geen ideaal meer is. Zij laten zien hoe de menselijke natuur haar destructieve werk kan doen. Als ik in dit verband spreek van ‘in persoon’, is een voorbehoud op zijn plaats. Het begrip *persona* heeft vanouds de betekenis van rol en karakter, maar ook van *masker*. De burger toont als persoon iets van zo’n masker: alsof de mens daarachter, met zijn natuur en eigenaardigheden, enigszins buiten beeld wordt gehouden. Als persoon geeft de burger blijkt van zelfbeheersing, zelfdisciplineren. De oude Grieken beschouwden dit als een waarde. Het ongeremd naar buiten brengen van de menselijke natuur leidde dan ook tot schaamte.

Voor de oude Grieken was *aidos*, schaamte, een deugd die menselijke ongeremdheid, *hybris*, moest corrigeren. Van zo’n schaamtebesef laat het nieuwe leiderschap weinig heel. De afwezigheid daarvan wordt vaak even trots uitgedragen als de overgave aan ongeremdheid. Zo vervliegt zelfs de herinnering aan burgerlijke of aristocratische waarden. Dit maakt het contrast met de *founding fathers* groot. In een karakterschets van de huidige Britse premier Boris Johnson gaat *Der Spiegel* (5-12-2020, pg:82vv) hierop in. Op de verwijzing naar een discutabel voorval tijdens een interview reageert Johnson:

‘ik schaam me niet’. ‘Waarvoor schaam jij je niet?’, vroeg de interviewer. Waarop Johnson: ‘voor alles waarvoor men zich zou kunnen schamen’. Gelach onder het publiek. Vergeven. Vergeten.

Hij schaamt zich nergens voor. Alles wordt met *ironie* afgedaan. Waarvoor zou *hij* zich moeten schamen? *Der Spiegel* wijst erop dat ook het aanwezige *publiek* deze reactie en houding als normaal accepteert. Alsof schaamteloosheid iets normaals is, zo alledaags dat er als het ware een norm in schuilt. Waarvoor zou Johnson zich moeten schamen? Waarom aan zijn normaal geworden *hybris* iets als *aidos*, schaamte verbinden? Waarom eigenlijk, als ook zijn publiek schaamteloosheid normaal vindt, zich met hem identificeert en zich aan zijn houding blijkt te hebben aangepast? Ziehier een nieuwe wijze van verbondenheid van leider en volk.

Waarvoor zou Johnson zich moeten schamen? Welke *hybris* zou hem parten moeten spelen? *Der Spiegel* wijst op het nodige. Allereerst dat hij zich mijlenver verwijderd van de feitelijke realiteit en deze vervangt door beelden, als waren ze waar. Johnson toont zich bij uitstek een postmodernist. Hij draagt zijn beelden zelfverzekerd en als geloofwaardig uit. De grens tussen waarheid en leugen is vervaagd. Verder belooft hij zichzelf en de bevolking in willekeur wat hem uitkomt. Wat zijn natuur hem aanreikt wordt door hem ‘goedgepraat’, in een geest van amorfe *ironie*. Niets doet ertoe. Eenzelfde beeld bij Trump. Ook die beweegt zich in totale schaamteloosheid aan gene zijde van waarheid en leugen, goed en kwaad. Een en al *hybris*. Bij hem zelfs geen ironie, veeleer een mengeling van doorgeslagen *cynisme* en *ressentiment*. Zijn aandriften hebben greep op hem. Van niets kan hij zich losmaken, niets wordt vergeven, vergeten. Ook hij belooft zichzelf en de bevolking in volstrekte willekeur wat hem maar uitkomt.

Beiden dragen in dit alles nog iets eigenaardigs aan. Aan wat wordt beloofd en waarin mag worden geloofd verbinden ze een rechtstitel, eigenlijk een rechtsclaim, iets wat je als een opeisbaar *mensenrecht* kunt zien. Dit recht heeft een destructieve inwerking op de burgerlijke rechtsorde en het burgerrecht. Dankzij de *Brexit* zou het Verenigd Koninkrijk zijn recht op soevereiniteit herwinnen en de economie bloeien als nooit tevoren. Grootse vergezichten dus. Dit echter wel zonder duidelijk te maken wat die soevereiniteit inhoudt en hoe ze is verankerd. Soortgelijke vergezichten staan het grootse Amerika te wachten als het zich rechtens losmaakt uit de op verdragen gebaseerde wereldorde. Trump hoeft slechts op zijn woorden te worden geloofd.

Ook zijn leiderschap is gebaseerd op postmoderne verhalen, op het geloof in de soevereine staat, op het patriottisme van een volk dat zich als een soort geloofsgemeenschap aan hem bindt. Zijn leiderschap werkt als een bederf in op de rechtsstaat en zijn burgerlijke rechtsbeginselen en waarden. Ook hier doet de *mens* zich gelden, met de zwakke kanten van de menselijke natuur. Een natuur van aandriften, verlangens, behoeften, maar ook angst, weerzin, ressentiment, vijandigheid. De menselijke natuur laat zich hier vrijmoedig zien, zelfs *in rechte*. In deze zin spreek ik over *mensenrecht* als tegenbegrip van het burgerrecht.

De rechtsstaat die de *founding fathers* voor ogen stond is gefundeerd op een stelsel van burgerrechten. Dit burgerrecht kent het beginsel van *wederkerigheid*, een beginsel dat moet leiden tot evenwichtige verhoudingen tussen burgers onderling, maar ook tussen burger en staat. Wederkerigheid wil zeggen dat tegenover eigen rechten en vrijheden ook de plicht staat ze anderen te gunnen. Mensenrechten kunnen deze orde verstoren doordat ze eenzijdig kunnen worden *opgeëist*. Ze kunnen daarenboven *ongelimiteerd* worden geformuleerd. Behoeften en wensen van de mens kennen van zich uit immers nauwelijks een beperking. Al te graag zoekt de menselijke natuur vrijheidsruimte en waarom daaraan geen recht verbinden? Zonder burgerrechtelijke wederkerigheid kan deze ruimte zich echter tegen de ander keren, kan het eigen recht doorlopen in een machtsstrijd, een strijd om *voorrechten*. Dan verkeert de rechtsstaat in machtsstaat. Waarom zouden autocraten geen eigen rechtsaanspraken inbrengen? Waarom als leider geen positie boven de wet? Ook in deze zin kun je dus spreken van 'een natie van mensen, meer dan een van wetten'.

In ga in dit boek in op het onderscheid van burgerrecht en mensenrecht. Ook op het gevaar dat het burgerrecht bezwijkt onder op te eisen mensenrechten. Hier is een waarschuwing op zijn plaats. Beide begrippen worden in de praktijk meer en meer door elkaar gebruikt. Het begrip burgerrecht lijkt zelfs te worden verdrongen door dat van mensenrecht, zij het wel met een brede reikwijdte. Ik geef er de voorkeur aan beide begrippen uiteen te houden, op grond van een fundamenteel verschil in betekenis tussen beide. Een complicatie daarbij is wel, dat het onderscheid in betekenis niet altijd een strijdigheid inhoudt. In een bepaald opzicht kunnen mensenrechten ook als ondersteuning worden ingezet voor het tot bloei komen van het burgerrecht. Dan moet het echter wel gaan om rechten met een algemeen karakter. Zo kun je het tweede deel van de *Grondrechten* uit het eerste hoofdstuk van onze Grondwet

lezen. Op de waarde van dergelijke ondersteunende mensenrechten kom ik uitgebreid terug.

Het gaat mij in dit boek vooral om de implicaties van een geradicaliseerd mensenrecht. Die radicaliteit maakt deze rechtsidee strijdig met en bedreigend voor het burgerrecht. Het mensenrecht kan worden opgeëist door een politiek activisme dat ingrijpende gevolgen heeft voor de rechtsstaat. Ik doel hiermee op een toespitsing van het mensenrecht dat haaks staat op de idealen van de *founding fathers*. Zo'n rechtsopvatting kan tot de machtsstaat leiden waartegen zij nu net in verzet gingen. Om de excessen in beeld te brengen die voortvloeien uit het geradicaliseerd mensenrecht, ga ik uitgebreid in op het marxisme en het nationaalsocialisme. In deze ideologieën wordt omwille van een wervend mensenrecht de aanval geopend op het burgerrecht en de burgerlijke rechtsstaat.

De strijd tussen beide rechtsideeën, dus het mensenrecht en het burgerrecht, is met de teloorgang van het nationaalsocialisme en het communisme zeker niet zomaar geschiedenis geworden. Die schijn mag niet bedriegen. In 1945 en 1989 lijkt de burgerlijke rechtsstaat het overwicht te hebben herwonnen op de totalitaire partij- en staatsmachten. Het communistisch ideaal van vervulling van ieders behoeften en het nationaalsocialistisch raciale mensenrecht lijken beide een beslissende slag te zijn toegebracht. Dit betekent echter niet zomaar dat het geloof in dit soort mensenrechten gedoofd is. Het betekent evenmin dat de burgerrechtelijke waarden en rechtsbeginselen zo hecht geworteld zijn, dat de burgerlijke rechtsorde geen gevaar meer loopt. In dit boek toon ik me minder opgewekt. De oude tegenstelling in rechtsideeën doet zich namelijk in nieuwe gedaanten gelden. Varianten van het mensenrecht blijken veerkrachtig te zijn en een gepolitiseerde aanhang te kunnen werven.

Dit heeft van doen met het opkomende populisme, maar het probleem reikt dieper. Ik zal dit adstrueren met een beschrijving van de beweging waarvan Donald Trump symptoom en icoon is. Deze beweging is wel *trumpisme* genoemd, een term die ik overneem. Het ideologisch fundament van de nieuwe bewegingen is zwakker dan dat van de historische voorgangers; dit neemt echter niet weg dat onze burgerlijke rechtsorde weer bedreigd wordt. Het populisme draagt mensenrechtelijke idealen uit die het burgerrecht opnieuw verdringen. Idealen blijken ook te kunnen werven zonder een ideologisch coherent 'verhaal'. En ook zonder revolutionair elan. Het mensenrecht kan de burgerlijke rechtsstaat met zijn burgerrecht ook sluipenderwijs ondermijnen.

Bedacht moet worden dat het populisme een symptoom is van deze dreiging. Een *symptoom*, omdat deze beweging door een krachtige onderstroom wordt gevoed: het postmodernisme. Ook daarvan is Trump een 'ideaal' voorbeeld. Hij draagt in zijn 'verhalen' een volstrekt gerelativeerd onderscheid van waarheid en leugen uit. Hij laat zien hoe dit ook het onderscheid van goed en kwaad doet vervagen.

Bedreigde rechtsorde

De burgerlijke rechtsorde is een *zedelijke* entiteit. Tot die zedelijke orde behoren uiteraard de staat en zijn instellingen, de wetgeving en de rechtshandhaving. Maar daartoe beperkt het zedelijk leven zich niet. Het zedelijk karakter van de rechtsgemeenschap berust ook op een fundament van waarden, morele opvattingen en rechtsbeginselen. Voor klassieke denkers als Burke, Montesquieu, Hegel en Thorbecke, was het gewoon ook de godsdienst tot dit fundament te rekenen. Dit vanwege de invloed van de godsdienst op het 'samenleven', maar ook omdat de godsdienst – anders dan de filosofie en de wetenschappen – betekenis heeft voor de volle breedte van de bevolking. Het gaat hierbij niet alleen om het religieuze element, maar ook om de kerk, als institutie. Instituties geven de zedelijke orde binding, evenwicht en stabiliteit. Voor de verbindende kracht van de rechtsorde is het van belang dat haar instituties gezag genieten bij de burgers. Gezag heeft een andere werking dan macht. Gezag geeft het geheel van de zedelijke orde innerlijke erkenning. Zo *herkennen* de burgers zich in de rechtsorde met haar rechten, vrijheden en plichten en *erkennen* ze deze. Beide aspecten maken de burgerlijke rechtsorde gezaghebbend.

Met hun ideaal van mensenrechten openden het communisme en het nationaalsocialisme de aanval op dit gezagsaspect van de burgerlijke orde. Deze werd neergezet als een machtsorde, een die het eigenlijke recht, welteverstaan een mensenrecht, in de weg staat. Deze ideologische bewegingen openden de aanval 'van buiten', met revolutionair activisme. De huidige, populistische aanval op de burgerlijke rechtsorde voltrekt zich veeleer 'van binnenuit', sluipend. Er is nu een proces gaande dat de zedelijke orde door een geleidelijke erosie aantast. Ook in de ondermijning van binnenuit roert zich de mens met hem toegedachte rechten. Dit mensenrecht zoekt fundering in een rechtsbeginsel dat niet echt hard is, maar wel degelijk wervende kracht toont. Het gaat dan om termen als etniciteit, herkomst, traditie en een daaraan te ontleen

identiteit van de mens. Het gaat in dit recht om iets dat de mens *gegeven* is, eigenaardigheden die gekoesterd moeten worden. De werkelijk wervende inhoud van deze begrippen wordt overigens sterk negatief bepaald: het *anders* zijn van degenen die niet onder deze begrippen vallen. En alweer treft de burgerlijke rechtsorde het verwijt dat ze zo'n identiteitsrecht in de weg staat. Dit omdat deze rechtsorde met haar burgerrecht een legalistische orde is met een algemeen rechtskarakter. Juist daartegen keert zich het activisme van partijen als de Partij voor de Vrijheid en het Forum voor Democratie.

De leider van het Forum voor Democratie, Thierry Baudet, heeft een eigen activistisch programma geproclameerd, een waarmee hij de gewraakte rechtsorde naar zijn hand wil zetten. In navolging van vroegere marxisten heeft hij een eigen 'mars door de instituties' aangekondigd. Uitholling van het zedelijk fundament van binnenuit. Hij zou de wind mee kunnen hebben. Wat hij tot gepolitiseerd activisme verheft voltrekt zich namelijk al langer, spontaan. De zedelijke orde is de afgelopen decennia snel losser geworden, minder verbindend, ook minder bindend. Montesquieu stelt dat de burgerlijke rechtsorde werkt vanuit het beginsel dat 'wetten regeren, niet mensen' en dat de burgers aan de wet hun rechten en vrijheden danken. Ook de conservatieve liberaal Thorbecke huldigt dit rechtsstatelijk beginsel. De mars door de instituties kan ertoe leiden dat dit rechtsbeginsel kantelt, dat het niet langer de wet is die een rechtsgemeenschap ordent, maar dat *mensen* gaan heersen en omwille van een mensenrecht wetten als machtsinstrument inzetten.

Als zedelijke orde vraagt de rechtsstaat nog wat meer dan een fundament van waarden, moraal en rechtsbeginselen. Wat evenmin mag ontbreken is een actief *burgerschap*, een opbouwende betrokkenheid van de burgers bij de rechtsgemeenschap. In de rechtsstaat staat deze betrokkenheid open voor alle burgers. Het burgerrecht is ten principale geen *voorrecht* meer. De ontwikkeling van het burgerschap van voorrecht naar algemeen recht heeft een lange geschiedenis achter zich. Een absoluut begin is moeilijk aan te geven, maar de bloeitijd van de oude Griekse democratie heeft het burgerbegrip duidelijk gestalte gegeven. De ontwikkelingsgang voert onder meer langs Rome, het christendom en de Verlichting. Het resultaat zou je de *moderniteit* kunnen noemen. De burgerlijke rechtsorde die zich sinds de vroege Verlichting heeft ontwikkeld heeft essentiële kenmerken van de *premoderne* wereld ingrijpend veranderd. Hierop voortbordurend zou je in de huidige *postmoderne* revolutie een bedreiging kunnen zien van de burgerlijke verworvenheden zoals deze in de moderniteit gestalte hebben gekregen. De premoderne orde kun je